

KEREKASZTAL A TK EGYKORI MUNKATÁRSAI RÉSZVÉTELÉVEL

Szerkesztette Korpits Márta, Rákóczy Zsuzsanna és Terestyéni Tamás

korpics@gmail.com, rakoczy.zsuzsanna.agnes@gmail.com, teres.tamjud t-online

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.3.11

Absztrakt

A **Demeter Márton** moderálásával zajlott kerekasztal a következő kérdéseket tárgyalta:

I. Melyek voltak a TK főbb tudományos eredményei és módszertani újdonságai?

II. Hogyan működött a TK a Kádár-rendszer ismert ideológiai és politikai viszonyai között? Képes volt-e a TK reális, igaz képet alkotni a magyar társadalomról és közvéleményről? Voltak-e az intézetben konfliktusok a tudományos értékek és az ideológiai-politikai elvárások ütközése miatt?

III. Milyen volt a TK hazai és nemzetközi elismertsége? Kutatási tevékenysége hozzá tudott-e járulni legalábbis egy bizonyos mértékig a nyilvánosság és a társadalmi kommunikáció erősödéséhez a Kádár-rendszerben?

Kulcsszavak

TK, kutatási profil, módszertani újszerűség, kutatás a Kádár-rendszerben, konfliktusok

ROUND TABLE OF FORMER STAFF MEMBERS OF THE MASS COMMUNICATION RESEARCH CENTRE (TK)

Edited by Márta Korpits, Zsuzsanna Rákóczy, Tamás Terestyéni

Abstract

The round table, moderated by **Márton Demeter**, discussed the following subjects:

I. What were the main scientific achievements of TK, and what was its methodological novelty?

II. How did TK work under the well known circumstances of ideological and political limitations of the Kádár regime? Could TK produce a realistic, true image of the Hungarian society and the public opinion? Were there conflicts inside the institute because of clash between scientific values and ideological-political expectations?

III. What was the home and international reputation of TK like? Could its research activity contribute to strengthen the public sphere and social communication at least to a certain extent during the Kádár regime?

Keywords

TK, research profile, methodological novelty, research in the Kádár regime, conflicts

KEREKASZTAL A TK EGYKORI MUNKATÁRSAI RÉSZVÉTELÉVEL

Moderátor:

Demeter Márton

Az írott szöveget szerkesztette:

Korpits Márta, Rákóczy Zsuzsanna és Terestyéni Tamás

Előljáróban

A kerekasztal beszélgetés hangrögzített szövegét Rákóczy Zsuzsanna ültette át írott formába. A *Jel-Kép* szerkesztősége ezúton is szeretné kifejezni köszönetét e nagy figyelmet és türelmet igénylő közreműködéséért.

A szerkesztők az eredeti élő beszélgetés stílusának és hangulatának megőrzése érdekében csak a legzavaróbb nyelvhelyességi tévesztéseket javították, így helyenként kissé pongyolának hat a megfogalmazás, de a teljes (irodalmi?) átszerkesztés erősen torzította volna a szöveg dokumentum értékét.

A kerekasztal második felében, amikor a moderátor Demeter Márton által a kerekasztal beszélgetés elején megszólítottakon – Hann Endrén, Kovács Ildikón, Tardos Róberten és Terestyéni Tamáson – kívül a közönség soraiból is egyre többen hozzászóltak, a hangfelvétel rögzítőjének, ill. legépelőjének, majd a legépelő szöveg szerkesztőinek nem sikerült minden hozzászólót biztonsággal azonosítani, ezért ők a **Valaki a közönségből** névtelen megjelöléssel szerepelnek. A kerekasztal írott és már megszerkesztett szövegének a jó néhány azonosítatlan megszólalót tartalmazó második részét körbe járattuk egy hirtelenében összeállított TK-ás e-mail címlistán és a FaceBook TK csoportjában, és így sikerült is néhány hozzászólást névhez kötni, de a rövid, néhány szavas megszólalások névtelenek maradtak. Ha egyik vagy másik olvasónk – teljes biztonsággal – a sajátként ismerne fel egy vagy több névtelen hozzászólást, kérjük, írja meg nekünk, és az érintett helye(ke)n betesszük a nevét a szövegbe.

Néhány helyen szögletes zárójelben [ ] beszúrtunk az azonosítást és a megértést segítő információkat. *(A szerkesztők)*

Kerekasztal beszélgetés a TK 50 konferencián

2019.11.16., 10:45–12:20

Demeter Márton: Köszöntöm a közönséget, és különösképpen a kerekasztal résztvevőit, akik az én információim szerint Terestyéni Tamás, Tardos Róbert, Hann Endre és Kovács Ildikó lesznek. Szerintem ők akár jöjjenek is ki (nevetés [mivel néhányuk már kinn ül]). Bevezetésként nagyon röviden indokolnám a részvételemet ebben a folyamatban: én alapvetően tudományometriával foglalkozom, tudástőke felhalmozódást mérünk világrendszer-elméleti keretben a társadalomtudományokban, ezen belül került a kommunikáció- és a médiakutatás is a figyelmünk középpontjába. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (továbbiakban TK) a '80-as években nem csak Magyarországon, de a térségben is egyedülálló módon nagyon erős helyeken tudott megjelenni a publikációkkal. Elkezdtem azon gondolkodni, illetve többen kezdtünk el azon gondolkodni, hogy mi lehet az oka ennek a kiváló szereplésnek. A sok gondolkodás végül is egy kutatási projektben öltött testet, amit majd délután röviden ismertetni fogok, most csak annyit szeretnék röviden elmondani, hogy én a TK-nak elsősorban a tudományos teljesítményével kerültem kapcsolatba, noha természetesen ismertem a kiadói tevékenységét is: Horányi Professzor Úrtól a teljes sorozatot megkaptam, ami a Tömegkommunikációs Kutatóközpont gondozásában jelent meg, de magával az intézettel a tudományos tevékenysége kapcsán kerültem kapcsolatba.

Még annyit szeretnék előljáróban elmondani, hogy Tamás Pál elküldött nekünk néhány kérdést, amiket fel fogok használni a moderálás során, tehát bár testben nincs itt, de szellemében mindenképpen részt vesz a kerekasztalon moderátorként [Tamás Pál: SZEMPONTOK ÉS KÉRDÉSEK A TK 50 KONFERENCIA ELÉ. Lásd TK 50 KONFERENCIA ebben a számban.] Négy nagyon érdekes kérdést fogalmazott meg, ezekből két alapvető kérdéscsoportot fogok érinteni a kerekasztal beszélgetés során. Az egyik, amiről az előző előadásban Révész Sándor már nagyon sokat elmondott, az a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak a Kádár-rendszerben való működésével kapcsolatos ideológiai és politikai falak és korlátok, illetve személyi konfliktusok kérdésköre. A másik pedig a TK tudományos tevékenysége (ideértve a módszertani dolgokat és a publikációs nemzetközi kapcsolatokat is). De mielőtt elkezdjük a beszélgetést, szeretnék kérni mindenkitől egy rövid bemutatkozást: hogyan került a TK-ba, mennyi ideig volt kapcsolatban a működésével stb., hogy ekképpen el tudjuk helyezni a vendégeket is ebben a keretben. Terestyéni Tanár Úr!

Terestyéni Tamás: Igen, rögtön én kezdjem? 1969.07.01-től dolgoztam a TK-ban. Azon a napon alakult meg az intézmény, és az utolsó napjáig sokakkal együtt itt dolgoztam. Egyébként az intézményre az alakulása előtt nem sokkal kedves tanárom, Szépe György hívta fel a figyelmemet, aki az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott és az ELTE BTK matematikai és alkalmazott nyelvészet szakán tanított. Frissen végzett nyelvészként egy kicsit a Nyelvtudományi Intézet felé is kacsingattam, ott többször is dolgoztam egyetemi hallgatóként szerződéses megbízásokkal, de aztán a TK-val olyan újszerű kutatási lehetőség kezdett kibontakozni, ami sokat ígért, és bár akkor [a jövő kollégákkal] még nem ismertük egymást, ígéretes munkahelynek tűnt, és be is vált.

Tardos Róbert: Ahogy Tamás már elkezdte, én is ugyanebben az évben kerültem a Tömegkommunikációs Kutatóközponthoz, elsőként a Módszertani Osztályra, amelyet Békés Ferenc vezetett – hadd jegyezzem meg, olyan módszertani kutatások is folytak akkoriban, amilyenek ma már talán nincsenek –, majd a Váradi László által vezetett Tömegkommunikációs Osztályra. A jelentősebb vizsgálatok között én Jakab Zoltánnal az

ifjúságkutatásban vettem részt, majd hosszabban foglalkoztunk a gazdasági közgondolkodással Tamással, Nagy Lajos Gézával és Angelusz Robival. Utóbbinál kell megállnom, mert ő az, akivel leghosszabban és legtartósabban dolgoztam együtt a TK fennállása alatt és után. Robi neve még nem hangzott el eddig, de az alakjának ott kell lennie ennek a megemlékezésnek a közepében. Majd pedig Tamásékkal a TK utódjaként számontartható MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportban tevékenykedtem.

Hann Endre: 1969. szeptember 1-től 1989. augusztus 31-ig dolgoztam, tehát napra pontosan 20 évet ebben az intézetben, amelyik életem legfontosabb korszaka volt, legalábbis olyan fiatal voltam, hogy csak a szépre emlékezem, ami persze nem igaz. De kár, nagyon sajnálom, hogy Révész Sándor¹ az előadása után elment, mert azért lenne miről vitatkozni, meg pontosítani, korrigálni. Tehát én úgy kerültem oda, hogy egy talányos apróhirdetést láttam az újságban, épp kisebb-nagyobb válságban voltam, hogy mit kezdjek magammal, és annyira vonzó volt ez a hirdetés, de nagyon talányos: nem mondta meg pontosan, hogy mi is ez a dolog. De mégis valami ösztönös dolog lehetett, hogy én ebbe az irányba megyek, mert ettől látszólag teljesen függetlenül már évekkel korábban úgynevezett társadalmi munkásként – ma önkéntesnek mondanánk – elmentem a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztályára, ahol közvéleménykutató munkát, kérdőív kitöltéseket kellett csinálnom teljesen amatőrként a Szabó család című folytatásos rádióműsorról, meg ilyenekről. Az is fontos, hogy megemlékezzünk arról – azt hiszem, Révész Sanyi nem említette –, hogy azért volt a TK-nak egy komoly előzménye. A maga idejében igenis komoly előzménye volt a Magyar Rádió Közvéleménykutató Osztálya, amit S. Molnár Edit², vezetett. És tulajdonképpen ebből, vagy részben ebből nőtt ki ez az intézet Szecső Tamásnak köszönhetően. Aztán ott töltöttem ezt a 20 évet, közben elvégeztem az egyetemet, először kérdezőbiztos lettem, volt egy érdekes program, kérdezőbiztosok közül egyesek gyakornokok lehettek, én is. És aztán kutató lehettem, tudományos titkár lehettem, és aztán az egyik legnagyobb ellenzékévé válhattam Szecsőnek. Erre nem mondom, hogy büszke vagyok, de tény, hogy szakszervezeti harcosként részt vettem ezekben a küzdelmekben. Sajnálom, hogy Nagy Lajos Géza nem ül itt kint, mert hozzá is szép emlékeim fűződnek. Ő volt egy időben az osztályvezetőm [a TK Közvéleménykutató Osztályán], a legjobb időkben, egyben az intézet párttitkára volt, és számomra ő az egyik szép példája annak, hogy igenis abban a rendkívül rothadt Kádár-rendszerben is lehetett tisztességesen működni, miközben az ember része volt a rendszernek. Én sokkal kevésbé voltam része. Még azt is elmondom, hogy ezen kívül egy időben könyvterjesztői feladatokat is elláttam, ennek a súlypontja azért inkább a szamizdatok terjesztése volt. Amiről tényleg nem személyes hiúságból mesélek, hanem azért, mert ez is baromira fontos része volt a TK-nak, hogy Szecső – sok érdekeset el lehet róla mondani, én is tudnék –, valamilyen furcsa módon megtűrte, nem konfliktusmentesen, de megtűrte, hogy oda bejár Demszky Gábortól kezdve Kenedi Jánoson át mindenféle gyanús elem, és szamizdatok terjednek. Néha, mondjuk, leszúrt amiatt, mert aki a lezárt sokszorosító gépet kezelte, elpletykálta, hogy a Hann Bandi már megint miket másoltatott, de ebből sem lett igazán nagy balhé. Egy nagy balhé volt, de azt érdemes majd külön megbeszélni, nem akarok ennyire átmenni vete-rán mesélőbe.

¹ Révész Sándor, aki a TK 50 konferencia nyitó előadását tartotta, lásd a *Jel-Kép*nek ebben a számában.

² S. Molnár Edit pszichológus, szociológus, a TK vezető kutatója, majd a KSH Népeségtudományi Intézetének munkatársa.

Kováts Ildikó: Mondhatnám, hogy véletlenül és kalandvágyból kerültem a TK-ba. Annak idején a doktorit még külön az egyetemi végzettség után kellett megcsinálni. Én az elmaradott országok infrastruktúrájából írtam a disszertációm, a Nemzetközi Tanszéken. Rögtön kaptam felkérést a Városfejlesztési Minisztériumba, illetve a Világgazdasági Intézetbe, hogy menjek hozzájuk dolgozni, de problémát okozott nekik, hogy nő voltam, fiatal, aki esetleg szülni is fog. Létre akartak hozni egy fejlődő országokat vizsgáló csoportot, és oda mentem volna, de ez végül nem jött létre. Körülnéztem, hogy hova mehetnék máshova dolgozni, mert el akartam menni az egyetem könyvtárából, ahol azért maradtam 3 évet még az egyetem után, mert ott hozzá lehetett férni a legfrissebb közgazdasági irodalomhoz, nyugati irodalomhoz, ami egyébként nem volt hozzáférhető a diákok számára. Szecső Tamásnak nagyon jó kapcsolatai voltak a Nemzetközi Tanszékkel, ahol szóltak nekem, hogy ő keres az intézetébe közgazdászt, merthogy létre akarnak hozni egy új csoportot. Elmentem az interjúra, különösen, mert amikor az egyetemre mentem, még azt gondoltam, hogy újságíró leszek. Az egyetem alatt erről lettem, mert láttam, hogy mennyire behatárolt az újságírók mozgásterülete. Gondoltam, hátha kutatni érdekesebb lehet. Megkérdeztem az interjúnál Hunyadi György igazgatóhelyettest, hogy mi lesz ennek az új tervező csoportnak a funkciója? Ő elmosolyodott, azt mondta: nem tudom. Erre én elnevettem magamat, hogy jó, akkor nézzük meg. Hát így indult a Tömegkommunikációs Kutatóközponttal a kapcsolatom vagy karrierem vagy munkám '73-ban. Az akkor felállított tervező csoportba kerültem. Először elküldtek a Televízió műsorszerkesztőségébe két hónapra, hogy tanulmányozzam a tevékenységüket, az új csoport egy másik munkatársát pedig a Rádióba. Egy igazán interdiszciplináris csoport volt, ami nekem nagyon tetszett. Volt benne jogász, mérnöki, műszaki végzettségű kolléga, két közgazdász és egy bölcsész. Engem mindig vonzott az interdiszciplinaritás. A különböző tudományoknak, úgy éreztem, nagyon lehatárolt a területük, és a specializálódás miatt kénytelenek figyelmen kívül hagyni egy csomó dolgot. A TK ebből a szempontból nagyon jó volt, sok mindennel és sokféleképpen lehetett foglalkozni. Amikor megkaptam a felkérést arra, hogy vegyek részt ebben a kerekasztal beszélgetésben, elgondolkoztam azon, miért esett rám is a választás. Úgy gondoltam, hogy egyrészt azért, mert a tervező csoportban dolgoztam, aminek egészen más volt a profilja, mint a Tömegkommunikációs vagy a Közvéleménykutató osztálynak. A másik ok az lehetett, hogy én voltam a keleti kapcsolatok képviselője az intézetben az orosz tudásom révén. Én ellensúlyoztam az Intézet nyugati orientációját a régi időkben. A harmadik ok pedig talán az volt, hogy Szecső Tamás temetésén a munkatársak nevében én búcsúztam el tőle. Mielőtt ide jöttem, elolvastam, amit akkor írtam, és úgy gondolom, hogy ma is alapvetően ugyanaz a véleményem, ami ezelőtt 20 évvel volt. 1997-ben halt meg Tamás, és 98-ban jelent meg az írásom. Nekem nem volt már belőle példányom, az akkori *Jel-Kép*-ben olvastam el. Azt a kettősséget, amit a Révész Sándor feltárt, lehetett érezni, ha nem is olyan egyértelműen és nem olyan sarkalatosan. Valahogy úgy, ahogy előttem Hann Bandi elmondta. Ezzel kapcsolatosan nekem a TK-ról egy nagyon jellemző emlékem van. Valóban úgy hallottuk annak idején, hogy Nagy Lajos Gézát a Pártból [az MSZMP-ből] küldték az intézetbe, hogy a Pártot, a pártkontrollt képviselje nálunk. Arra emlékszem, hogy Nagy Lajos Géza szobája legbelül volt a [Közvéleménykutató] osztályon, előtte volt két szoba, és a másodikban, pont szemben Géza ajtajával volt Hahn Bandinak a szamizdat könyvszekrénye. (nevetés) Mindenki, akit érdekelt valami és meg akarta venni, az odament. Nagy Lajos Géza nyugodtan dolgozott a nyitott ajtónál.

Hann Endre: Soha nem tudtam róla.

Valaki a közönségből:³ Nem igaz. (nevetés)

Kováts Ildikó: Persze, olvasni sem tudtál, analfabéta voltál. Persze, ez így volt. Úgyhogy ez a kettősség, a szamizdatok sokszorosításával az intézet házi nyomdájában, amit említett Hann Bandi, szóval ezek mind egyszerre voltak jelen, és azt hiszem, hogy ez jellemzője volt a kornak, mint ahogy [Szecskő] Tamásnak ez a kettőssége is: mint megfigyelt és megfigyelő. Ez kellett ahhoz, úgy látszik, hogy egy ilyen intézet felnőjön és működni tudjon, és nemzetközi presztízstre tegyen szert. Kicsit hosszú voltam, bocsánat.

Demeter Márton: Nagyon sok mindent felírtam, nem is tudom, hogy mivel kezdünk, de ami nekem leginkább szemet szúrt, az az, hogy Szecskő Tamásnak a szerepét mindig mindenki kiemeli, tehát a TK-ban megjelent visszaemlékezésekben, írásokban is nagyon központi szerepe van. Ez a kornak a jellemzője, hogy az intézetvezető ennyire meghatározó az intézeti kultúrára nézve, vagy ez kifejezetten ennek az intézetnek a specialitása volt?

Hann Endre: Én máshoz most nem viszonyítanám. Voltak még azért ilyen intézetek. De az biztos, hogy Szecskő nélkül ez elképzelhetetlen lett volna. Szerintem ezt nagyrészt ő találta ki. Szerencséje volt, akkor már volt ez a „felvilágosuló korszak”, aminek egy olyan „felvilágosult” figurája – halljátok az idézőjeleket –, mint Grósz Károly volt a Rádió párttitkára, és ők valahogy egymásra találtak. Én ennek a részleteit pontosan nem tudom, de azt tudom, legalábbis nagy valószínűséggel úgy tudom, hogy a Grósznak nagy szerepe volt abban, hogy Szecskő ezt az intézetet létrehozhatta. És végigcsinálta, és a hanyatlását is – tulajdonképpen szinte szimbolikusan – személyesen is megélte, mert [a rendszerváltáskori első szabad választás idején] pont nem volt itthon, és külföldön valami baleset érte, vagy betegség. Szóval annyira az ő életének a kerettörténete ez, az összes fantasztikus alkalmazkodó készségével, nyilvánvaló politikai érzékével együtt. Én nagyon sokáig azért ott kisfiú voltam, és ezekből, bár baromira érdekelt a politika, de ezekből nem mindenről volt tudomásom egyidejűleg. De azt láttam, hogy amikor változások történnek, ugye ez főleg a Révész Sanyi által is exponált 1970-es évek eleje, amikor egy új, balosabb vonal jött, és az egész Agitprop osztály⁴ is nagyon megváltozott. És Szecskő ehhez is alkalmazkodott, és mindig – szerintem a saját, egyéni karrierjén túl – az mozgatta ennek részeként, hogy ezt az intézetet egyben tartsa és tovább vigye. És én ugyan sokszor voltam vele nagyon éles konfliktusban, de egészében véve mégis csak pozitívan kell értékelnem azt, amit ő létrehozott ezzel a sokszor cinikus politizálásával. De mindegy, hát én azt látom, hogy ez fantasztikusan az ő személyes teljesítménye, amit persze az is fémjelez, hogy nagyon jó csapat jött ott össze. Ez nem feltétlenül az ő aktív válogatásának az érdeme. Nem, valahogy ez az Intézet odavonzotta az érzékeny kutatói vénával vagy nagyon erős társadalmi érzékenységgel megáldott kutatókat. Részben a Közgázról jöttek, a híres iskolából, ahol Hegedűs András⁵ például akkor megalapozta a magyar szociológia újjászületését. Ebben persze mások is szerepet játszottak... Jöttek ide ilyen emberek és tanítottak, de azért az alapítók között [Hegedűs] ott volt. És Szelényi Ivánról is mesélhetnék... Az akkori időkben szakmai és politikai

³ A közönséget jelentős részben a TK hajdani munkatársai alkották.

⁴ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya.

⁵ Hegedűs András (1922–1999) 1955 és 1956 (okt. 23.) között miniszterelnök. 1958-tól az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa, 1961-től a KSH elnökhelyettese, majd 1963 és 1968 között az általa alapított MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatója, ahonnan elbocsátották az 1968. évi csehszlovákiai szovjet bevonulás elleni tiltakozása miatt. 1966-tól a Közgazdaságtudományi Egyetem tanára.

szempontból fantasztikus elegy. A politikát még azért is mondom, mert nagyon erős szűrés volt, és Vészits Ferenc⁶ ebben nagyon fontos szerepet játszott. Vészits is fantasztikusan érdekes és fontos figurája annak a korszaknak és a TK-nak. De a kérdezőbiztosokat, engem úgy vettek fel kérdezőbiztosnak, hogy komoly káderezés volt, afféle szűrés. És hát lebuktam, voltak már előtte bizonyos kisebb-nagyobb ügyeim, és úgy volt, hogy nem vesznek föl. Ezzel még a pártszervezet is foglalkozott, hogy kit vegyennek fel, és kiket nem. És hogy a Hann Endrét fölvegyék, vagy ne vegyék föl. És aztán nagy megkönnyebbülés volt, amikor Vészits fogadott. Egymás után fogadta azokat, akiket fölvettek, és azt mondta, hogy hát máskor jobban vigyázzunk, Bandi. Fontos a „Bandi”. A keresztnéven szólítás, ezt ismeritek, és a magázás természetesen. (nevetés) Na mindegy, szóval nagyon erős szűrés volt, és csomó olyan embert vettek föl, akinek valami kétes pedigréje volt. Sajnos már nem mind élnek. Emlékszem például, bocsánat, egyet megemlítek, Vajda Ági, aki Babarczy Ági néven került akkor oda, és ő sem azzal a pedigrével rendelkezett, hogy az olyan magától értetődő lett volna.

Kováts Ildikó: Én szerintem – az eredeti kérdésre válaszolva – nem csak a korra volt jellemző. Általában jellemző az, hogy nagy tudományos műhelyek akkor lesznek, ha van egy műhelyvezető, és annak a távoztával vagy halálával elkezd lefelé zúlni az intézmény. Ez nem csak Magyarországon volt így. Jönnek helyettük más vezetők, de akkor már nem úgy lesz presztízse az adott intézetnek. Kell egy olyan név, egy olyan személyiség, aki emblematikus. Nagyon gyakran nemzetközi konferenciákra [Szecske] Tamás olyan kutatási eredményeket, adatokat vitt, amik itthon nem kerültek nyilvánosságra, mintegy szintetizálva másoknak a kutatási eredményeit. Ezt sokan rossz néven is vették, hogy mintegy „az ő tollaikkal ékeskedik” az igazgató, de én úgy gondolom, így legalább bekerültek a nemzetközi tudományos életbe ezek a magyar kutatási eredmények. Tamás pedig hát azért gründolta ezt az intézményt, hogy a maga személyes ambícióit is kielégíthesse. Ő abból, amire nekünk nem volt lehetőségünk, sokszor, mert nem volt idő a taposómalomban, hogy elméleti vagy egyéb konzekvenciákat levonjunk a kutatásokból, Tamás egy kicsit szintetizálta és vitte tovább a nemzetközi konferenciákra, illetve cikkeket írt belőle. Erről én magamban azt gondoltam akkor, hogy „Hát Istenem, legalább valahol azok a gondolatok nyilvánosságra kerülnek, ha nem is az eredeti nevekhez kötődően.” Én nem voltam annyira hiú, ezért nem vettem annyira zokon, ha tovább vitte az én gondolataimat. Végül is eljutottak egy bizonyos, legalább szakmai nyilvánosság-hoz. Amit, ha én mondok el, talán rá sem figyelnek, de Tamás presztízse miatt nagyobb nyilvánosságot, nagyobb súlyt kaptak az én eredeti gondolataim is.

Demeter Márton: Igen, Szecske Tamásnak mik voltak az ambíciói, azt lehet tudni? Tehát vágyott nemzetközi karrierre mondjuk, vagy szeretett volna külföldön tartósan letelepedni, vagy ilyesmi?

Kováts Ildikó: Nem hiszem, hogy szeretett volna külföldön tartósan letelepedni, bár szívesen ment nyugati tanulmányutakra. A nemzetközi ambícióit elérte akkor, amikor a Média- és kommunikációkutatás Nemzetközi Társaságának (International Association of Mass Communication Research, IAMCR) titkára lett, ez volt végülis számára a szakmai csúc. Persze ebben közrejátszott az is, hogy az intézetünk erőforrásainak egy részét is a Szövetség érdekében fel tudta használni. Elnöknek már mindig is csak egy díszpintyet tettek meg, egyet egy fejlődő országból, majd egy nagynevű nyugati kutatót... De ez a pozíció volt végül is a csúc, amit a szakmában elérhetett.

⁶ Vészits Ferenc Tömpe Istvánnak, a Magyar Rádió elnökének volt a személyi titkára. 1969-től a hetvenes évek elejéig a TK ügyvezető igazgatója, mellette Szecske Tamás a tudományos igazgatói posztot töltötte be, majd Vészits távozása után Szecske egyedül látta el az igazgatói feladatokat.

Tardos Róbert: Én ehhez azt tenném hozzá, hogy nagyon értett ahhoz, hogyan pozicionálja magát. Az akkori nyilvánosság – kvázi-nyilvánosság – körülményei között például állandó műsora volt a TV-ben, ha jól emlékszem, TV tükör címmel. Ez a TK-ban folyó közönségkutatások eredményeit mutatta be rendszeresen, a legtöbbször innen ismerhették a személyét és ezeket a kutatásokat. Egyébként nem volt egyedülálló a korabeli viszonyok között, hogy egy ilyen intézet igazgatója egy kiemelkedő személy, aki létrehozta az intézetet és az akkori körülmények között fenntartotta. Nem akarok egyenlőségjelet tenni, de ilyen személy volt Huszár Tibor,⁷ akiről mostanában érthetően sokat hallani ilyen összefüggésben is, vagy ugye a Szociológiai Intézetben Kulcsár Kálmán. Ahogy [Kováts] Ildi is érintette, Szecső Tamás nagyon értett ahhoz, hogy magát nemzetközi szinten pozicionálja. Tehát nagyon komoly pozíciókra tett szert, jól ismerték. Kötetek, komoly kötetek szerkesztésében vett részt. Földéződik bennem egy, hát 10-15 évvel ezelőtti alkalom, egy bécsi konferencia, amelynek kapcsán egy cseh kommunikáció-történész, Hynek Jerabek révén, aki Paul Lazarsfeld munkásságának egyik első számú szakértője, azzal az Elihu Katz-al lehettem egy társaságban, aki rendkívül komoly név volt a maga jogán is, de itt főleg Lazarsfeld és a közös dolgaik volt a téma. És úgy tűnt, Elihu Katz egy kicsit közömbösen fogadta ezt az érdeklődést – tulajdonképpen én magam is jobban érdeklődhettem volna az ő személyes szerepéről, ez kétségtelen –, de amikor szóba került Szecső Tamás neve, és az, hogy annak idején a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban dolgoztam, hirtelen felélénkült. Lelkesen emlékezett vissza, hogy közösen szerkesztettek egy kötetet, ami a '80-as években, a '80-as évek első felében jelent meg; egy komoly presztízsű kötet volt, nagyon komoly szerzőkkel.⁸ De hadd tegyem még hozzá, ahogy a nyitókörben is igyekeztem érzékeltetni, az korántsem áll, hogy az akkori TK-ban folytatott tudományos tevékenységet Szecső Tamással, vagy az általa folytatott kutatásokkal lehetne azonosítani. Ebben a körben, a konferencia résztvevői körében talán mindenki tudhatja, hogy ez mi mindent, ki mindenkit jelent. Akár csak az itt jelenlévők között, de most nem szeretnék különösebben neveket említeni, vagy a már sajnos nem köztünk lévő kutatók is jó páran nagyon komoly dolgokat tettek le [az asztalra] a korabeli viszonyok között.

Hann Endre: Szecső Tamás egy menedzser volt. Muszáj még egy ilyen anekdotikus történetet elmondanom, ami arról szól, hogy ő hogyan tudott alkalmazkodni a nyugati világhoz például. 1970-ben Várnában volt a Szociológiai Világkongresszus, először egy úgynevezett szocialista országban. Várna, bolgár tengerpart... Elég komoly delegáció ment Magyarországról is. Én nem annak a részeként, hanem autóstoppal lementem részben nyaralni (nevetés), részben beleszagolni a nemzetközi szociológiába. A megnyitón délelőtt ott volt két világosan megkülönböztethető közönség. Az egyik a szocialista országokból érkezett szürke öltönyös, nyakkendő elvtársak, a másik pedig a nyugati világból érkező farmeres, kockás inges, pulóveres urak. Aznap délután volt egy dezer-tőr, Szecső Tamás, aki már átöltözött, és farmerben és kockás ingben vett részt a délutáni programon. Tehát lehet, hogy eleve nem mérte föl, de azonnal tudott alkalmazkodni. És ez szerintem hát... metaforikusan eléggé összefoglalja...

Valaki a közönségből: És volt nála kockás ing.

⁷ Huszár Tibor (1930–2019) szociológus, egyetemi tanár, az ELTE Szociológiai Intézetének alapító igazgatója, az MTA tagja. Nem sokkal a TK 50 konferencia előtt hunyt el.

⁸ Katz, Elihu – Szecső, Tamás (eds.) *Mass Media and Social Change*. Beverley Hills, California, Sage Publications, 1981.

Hann Endre: Így van. Na de nem az ő emlékkonferenciája ez tulajdonképpen, bár hát tényleg nehéz összefoglalni [néhány szóban a szerepét]...

Valaki a közönségből: Összefortt az intézettel.

Demeter Márton: A másik, ami engem megragadott még, az az interdiszciplinaritás, a multidiszciplináris jelleg, ami most nagyon nagy divat. Ugye Silvio Waisbord, aki egészen a legutóbbi időkig a *Journal of Communication* főszerkesztője volt, most két könyvet is megjelentetett idén ebben a témában, és mind a kettő a kommunikációról szól, mint posztdiszciplína, tehát mint ami már létrejöttkor multidiszciplináris. Tehát nem arról van szó szerinte, hogy a nemzetközi kommunikációtudomány egyre inkább kapcsolódik más társterületekhez, hanem már eleve több területet ölel fel. És ugye az amerikai kommunikációkutatás történetében ennek van egy hagyománya, hogy hogyan lesz a journalism studies, a mass communication, a human communication research, illetve a cinema studies teljesen divergens műfajokból végül is valami, ami kommunikációs területként definiálható. De ha jól értem, akkor ez tulajdonképpen a TK kapcsán már a '60-as évek végén is megjelenik, és valami multidiszciplináris dolog jön létre. Tehát először ezekre a tapasztalatokra lennék kíváncsi, illetve arra, hogy használta-e bárki a '60-as évek végén azt a kifejezést, hogy kommunikációtudomány. Mert – én nem vagyok történész – ahogy néztem, azért ez inkább a rendszerváltás környékén kezd divatba jönni, hogy beszélhetünk kommunikációkutatásról, vagy médiakutatásról mint önálló, vagy legalábbis egy ilyen definitív, körülhatárolható diszciplínáról. És itt, amiket eddig mondtatok, abból nekem úgy jött ki, hogy ez tulajdonképpen akkoriban mintha a szociológia részeként jelent volna meg. A szociológia egyébként foglalkozik tömegkommunikációval is.

Terestyéni Tamás: Volt azért tulajdonképpen a kezdetekkor is egy meglehetősen erős kommunikációs kötődés. Akkor a kommunikáció fogalmát igen erősen összekapcsolták a nyelvészettel, érthető módon, hiszen a nyelv a kommunikáció egyik legfontosabb eszköze és az emberi minőségnek az egyik elemi összetevője. Sokat mond, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1969. július 1-én a Nyelv és kommunikáció című konferenciával indult.⁹ És ezen a konferencián olyan neves személyiségek szólaltak meg, mint Buda Béla, Voigt Vilmos, Hankiss Elemér, Szépe György [Kiss Árpád, Papp Ferenc, Tarnóczy Tamás, Varga Károly, Vitányi Iván] és még sokan, hirtelenjében föl sem tudnám sorolni. Tehát már a TK első, nagy, nyilvános megmutatkozása eleve interdiszciplináris volt, mert a kommunikációt kutatók nagyon sokféle irányból jöttek. Aztán értelemszerűen az interdiszciplinaritást erősítette, mondhatni természetessé tette, hogy a kommunikációra, a közvéleményre és a tömegkommunikációra irányuló komoly kutatások – ugye akkor a média kifejezést még nem nagyon használtuk – kérdőíves adatfelvételekkel történtek, amelyek némi matematikai tudást igényeltek. Tehát legalább egy kicsit otthon kellett lenni azokban a matematikai modellekben vagy eszközökben, amelyek a közvéleménykutatásoknak a nagymintás adatfelvételeit jelentették. A módszeren nagyon színes volt. Rögtön a közvéleménykutatás mellett, a nagymintás kérdőíves adatfelvételek [a survey-k] mellett a kezdetektől fogva ott voltak például a tartomelemző vizsgálatok. Erre azért is nagyon jól emlékszem, mert az én TK-s munkáim jelentős része tartomelemzés jellegű volt.

Kováts Ildikó: Én azt hiszem, hogy akkor a multidiszciplinaritás vagy interdiszciplináris – teljesen mindegy – jellege a kommunikációnak a technikai eszközök megjelenésével

⁹ *Nyelv és Kommunikáció. I.–II.* Szerkesztette Szecskő Tamás és Szépe György. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Szakkönyvtár. Budapest, 1969.

párhuzamosan alakult. Akkor ugyanis, amíg csak az újságról meg az írott sajtóról volt szó, [a kommunikációkutatás] sokkal közelebb volt a nyelvészethez és az irodalomhoz, általában az újságírók is onnan jöttek akkor. Aztán akkor, amikor a rádió és televízió megjelent, érdekes, elég sok közgazdász is lett, a közgazdaságtan szintén egy multidiszciplináris diszciplína. Mert én emlékszem, hogy ha más nem, maga az oktatás multidiszciplináris: gazdasági tantárgyakon kívül nyelvet, földrajzot, történelmet, matematikát, szociológiát, pszichológiáit kellett tanítaniuk az egyetemen, tehát ez az egész egy ilyen multidiszciplinaritás. Másfelől az volt a jellemző, hogy a nyugati országokban már egy önálló kommunikációtudomány volt. Abból lehetett doktorálni, PhD-t írni, ilyen tanszékek voltak. Keleten tömegpropaganda eszközöknek hívták ezt. Azt hiszem, hogy mi abban is különböztünk, akikkel kapcsolatunk volt a keleti, tehát a szocialista országok közül, ott azok általában valahol ilyen tömegpropaganda eszközökként futottak és a kutatásuk is, nálunk viszont volt tömegkommunikáció. Na most egyébként a Magyar Tudományos Akadémián még '91-ben sem tudták, hogy hova tegyék az én PhD-met, most a minőségéről ne beszéljünk (nevetés), mert nem tudtam befejezni igazából a határidőre, tehát úgy kellett leadni. De először szociológiára tették, „Á nem, ebben egyetlenegy survey kutatás sincsen, az nem az. Akkor hát hova is tegyük?” Végül a politikatudományba került. A politikatudomány szintén egy interdiszciplináris területnek kellene, hogy legyen. És aztán végül ott lett azzal, hogy én a politikatudományokból kaptam PhD-t, pedig sose voltam, sose foglalkoztam igazán politikatudományokkal. De máshova nem tudták tenni. Nem tudom, hogy ez azóta változott-e.

Demeter Márton: Semmit. Hát most talán 2018-ban jött létre egy ilyen akadémiai intézetek közötti állandó bizottság¹⁰, ami elméletileg kommunikációs, de egészen 2018-ig, ugye, ha pályázni akart az ember, akkor az irodalomtudományba adta be a pályázatát vagy jogtudományba vagy szociológiába, miközben egyikhez sem volt jó, egyikhez sem tartozott tulajdonképpen. Ugye irodalomtudományban sokkal inkább a humanitiesnek megfelelő dolgokat várnak el – nem tudom, egy kutatási tervet Babits Mihály korai éveiről –, és abban egy kommunikációs témával nagyon nehéz érvényesülni. Szociológiához nem voltunk elég empirikusak általában, gazdaságtudományokban meg általában irreleváns, amit egy kommunikációkutató mondani akar.

Hann Endre: Erről még egy dolog, bocsánat, eszembe jut. A külvilág számára lehet, hogy nem volt világos, hogy mi is ez a tömegkommunikáció... Bár tegyük hozzá, bátor dolog volt így elnevezni egy intézetet akkor, 1969-ben: Tömegkommunikációs Kutatóközpont – ez szerintem akkor nagyon furcsán hangzott a szélesebb, akár értelmiségi közvéleményben is. De azt akarom még hozzátenni, hogy nagyon fontos a TK életében, és ez sem elválasztható Szecskő személyétől, a TK könyvtára. Amelyik egy fantasztikus gazdag, nyugati szakirodalmat is nagy bőségben összegyűjtő könyvtár volt. Fehér Zsuzsa boldogan bólogat. Igen, neki volt ebben szerepe, meg Lukács Jánosnak. De hát mindekelőtt Szecskő nagyvonalú könyvbeszerzési politikájának volt szerepe ebben. Olvasott valamit, valami idézetet, megtetszett neki, rögtön behozta a könyvet.

Szekfű András: A magánkönyvtárát beadta a TK könyvtárba.

Kováts Ildikó: A magánkönyvtárát én kaptam meg, és én vittem be a könyvtárba. A felesége nekem adta azt délután, [Szecskő] Tamás halála után, ami után én mondtam búcsúbeszédet, kihívtam hozzájuk, nekem adta, és én bevittem a könyvtárba, mert úgy gondoltam, hogy ott van a helye.

¹⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi állandó Bizottsága.

Szekfű András: Bocsánat, én az életéről beszélek. Tehát amikor ő az amerikai Ford-ösztöndíjáról megjött, és hozott egy rakás könyvet, az a rakás könyv, amit ő a Ford-ösztöndíjből hozott, az mind bekerült a TK könyvtárába. Tehát a Bouldingnak az *Image* című könyve, a Lazarsfeld gyűjtemény és így tovább, és így tovább. Tehát én cím szerint el tudom mondani nagyjából, és ezek egyben a TK későbbi könyvkiadásának egy bizonyos alapját jelentették, tehát néhány olyan szakkönyvtári kötet, amit mi kiadtunk magyarul, eleinte még megcsonkítva, tehát kivonatosan, nem cenzúrázva, csak kivonatosan, azok úgy jöttek be Szecső Tamásnak a magán könyveivel.

Hann Endre: A kérdéshez még visszatérve. Maga a tömegkommunikáció abban az időben egy modern, nem elhasznált fogalom volt. Maga a tömegkommunikáció-kutatás is, ugye a '40-es évektől végig, legalább a '70-es évekig élte a virágkorát. Egy erősen multidiszciplináris [tudomány]ág volt, és hát ennek a sokszínűségnek ugye a TK-ban is láthatjuk a nyomait. Én szívesen emelem ki, hogy szociológusokból volt talán a legtöbb, de voltak pszichológusok is, és nem kevesen közgazdászok. És jogász is ugye. Történész talán nem volt, de a történelmi tudat téma az végig megvolt a TK kutatási történetén át. Hát sajnálom, hogy a Vásárhelyi Marcsi most nincs itt köztünk, de ő maga itt most, a napjainkban is előszeretettel nyúl vissza az akkor készült kutatásokra, a '70-es, '80-as években is komoly kutatások készültek. És amit még talán megemlítenék, hogy a tömegkommunikációkutatás, és itt a Szecső Tamás által kultivált hangsúlyokról beszélnek, tehát ő a tömegkommunikáció, mint technikai instrumentum mellett, a tágabb társadalmi jelenség mellett nagy súlyt helyezett a személyes kommunikációra, a társadalmi és személyes csatornákon folyó társadalmi kommunikációra, jelent is meg ilyen kötet Buda Bélától¹¹ és másoktól, Mérei Ferentől¹² is, ha jól emlékszem a szakkönyvtár című könyvsorozatban. És egy további mozzanat, úgy látom, szintén ki lett hangsúlyozva, a tömegkommunikáció és a közvélemény párhuzamos kutatásának a szükségessége. És tulajdonképpen a gazdasági közgondolkodás vizsgálatok is egy ilyen keretben folytatódtak hosszabb időn át.

Demeter Márton: Olyan vádak nem merültek fel, hogy az intézetben nyugati tudás-imperializmus folyik, abban az értelemben, hogy főleg amerikai és német módszertan és elméletek alapján dolgoznak? Tehát azt hogyan lehetett ideológiailag megvédeni, hogy a hanyatló Nyugatnak a módszerei azok mintha mégis jobbak lennének a tömegkommunikáció kutatásában, mint a médiát inkább propagandaelméleti szempontból megközelítő szovjet modellek?

Hann Endre: Ezt a 'hanyatló Nyugat' kifejezést, ezt most használjuk, akkor nemigen használtuk. (nevetés)

Kováts Ildikó: Nem volt keleti módszertan, nem volt keleti módszertan. Nem lehetett. Nem kellett mondani, de mindenki tudta.

Hann Endre: Jó, hát ez, mondjuk, abszolút a humor témája volt akkor. Az elvtársak még talán mondták, de azért ez már nem volt elvárás.

Demeter Márton: Tehát nem kérték, hogy – mondjuk – a marxizmus-leninizmus legyen benne.

¹¹ Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Harmadik kiadás. Membrán Könyvek. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1988.

¹² Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata. A szociometrikai értelmezés*. Második kiadás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1988. A könyv később több alkalommal is megjelent az Osiris Kiadó gondozásában.

Hann Endre: Egyébként a TK-nak, ugye most már a könyvtárát megemlítettem, a könyvkiadásáról is esett szó, de azért ki kell emelni, hogy ez egy nagyon komoly könyvkiadás volt, külön Kiadói Osztállyal, amelyik nagyon széles kiadvány-skálát tartott fenn. A legszigorúbban számozott példányban megjelent, a legszigorúbban bizalmas, tehát csak az elvtársak számára elérhető a teljesen nyilvánosig, ami persze ritkán, illetve csak később jelentett üzleti forgalmat. A kiadványok eljutottak egyrészt az újságíró közönséghez, másrészt az ismerősökhöz, tehát volt ennek egy forgalma, és a Szabó Ervin Könyvtárban is hozzáférhetőek voltak. Módszertani füzetek, mindenféle szakmai kiadványok, és ezen belül azért nagyon kiegyensúlyozott volt, tehát nagyon sok szovjet és más szocialista táborhoz tartozó országból is. És persze ott is nagyon, általában nagyon jól voltak ezek kiválogatva, és voltak nagyon kedves román szerzők is, de hát erről fog valaki beszélni ma, a külföldi kapcsolatokról. Szóval voltak, voltak kelet-európai szocialista országokból valók is. Nem, nem, nem érzem, hogy ez akkor, szóljatok hozzá, nem érzem, hogy ez feszültség forrása volt.

Kováts Ildikó: Nem, nem, nem.

Tardos Róbert: Talán ehhez az utolsó gondolathoz tenném hozzá, hogy nem volt annyira egyedülálló ez a jelenség az akkori tömbön belül. Tehát például a Szovjetunióban is voltak egészen komoly, nívós kutatások. Talán elég megemlítenem Grusin nevét – az idősebb generáció jól emlékszik rá, könyve jelent meg magyarul, több publikációja a TK Szakkönyvtárban is – ők, tehát Grusin vagy Firszovék abszolút benne voltak a korabeli trendekben.¹³ Az valószínű, hogy az ő publikációik esetében jobban elvárták a kötelező köröket. A mi publikációinkban a legjobb tudomásom és emlékezetem szerint ez nem annyira volt gyakorlat.

Hann Endre: Egy kicsi változás azért volt abban a '70-es évek elején, azért az érzékelhető volt, de ez nem tartott sokáig. Igen, szóval olyan kutatásokat rendeltek, kimondottan rendeltek az Agitprop Osztályon, amik... – számomra nagyon emlékezetes, mert belekényszerítettek ilyen munkákba, akkoriban még nem tudtam annyira ellenállni –, hogy „a munkaszervezés időszerű kérdései a közvéleményben” (nevetés) az akkori Központi Bizottsági nem tudom milyen határozatra reflektálva.

Nagy Lajos Géza: Vagy akár az üzemi demokráciáról végzett vizsgálat, amit mikor megcsináltunk, akkor Szecskő, hogy biztos legyen a dolgában, elküldte a KSH akkori igazgatónőjének, Mód Aladárnénak, hogy kontrollálja, mert ők előzetesen, Módné és Kozák Gyula csináltak valami ilyen jellegű vizsgálatot, és hogy az általunk írt anyag következtetései összhangban vannak-e azzal, amit ők csináltak. De nem emlékszem arra, hogy bármelyik tanulmányunkban jelentős mennyiségű Marx, Engels, Lenin idézet szerepelt volna.

Kováts Ildikó: Egyébként hozzá kell, hogy tegyem, hogy azért nem annyira fekete-fehér, mint a kommunista diktatúra, ahogy így mondják. Különbözők voltak [a viszonyok] a különböző országokban is. Tehát pontosan lehetett tudni, hogy a lengyelek mennyire távolodnak el a doktrínáktól, aztán a Szovjetunióban egyesek, a többi nem, a bolgárok teljes mellszélességgel, a szlovákok teljes mellszélességgel kiállnak emellett az agitációs propagandaeszköz [értelmezés] és annak tanulmányozása mellett. Szóval sokkal színesebb volt a kép és sokkal változatosabb és ellentmondásosabb, mint most általában ez[t gondolják].

¹³ B. A. Grusinról és B. Firszovról lásd jelen számban: Összeállítás nemzetközileg elismert és a TK-val fontos kapcsolatokat ápoló külföldi társadalomkutatókról.

Demeter Márton: Itt említette valaki az újságíró szerepét. Tamás Pálnak is van egy ilyen kérdése, illetve hát felvetése, hogy az újságíró képzéssel a TK-nak nem igazán volt kapcsolata; Tamás Pál azt feltételezi, hogy ez egy szándékos döntés eredménye, mert adott esetben rontotta volna a TK-nak a védettségét. Ő így fogalmazott. De ő honnan származtatja, hogy mintha a diszciplináris tudás, a diszciplináris kutatás azóta is kicsit külön haladna az újságíró képzéstől. Azt mondja, hogy a média-szociológiának itthon ma sincs köze a skillek megfogalmazásához. Tehát hogy a szűkebben vett akadémiai szférának az összegyűjtött tudása mintha nem szivárogná le a praxisnak a területére. Ez mennyire volt így, hogy az újságíró képzéssel nem tartott igazából kapcsolatot az intézet?

Valaki a közönségből: Hát nem tudom, talán ti tudtok még ehhez, de szerintem a MÚOSZ újságíró képzésével neki [Szecskő Tamásnak] volt közvetlen kapcsolata.

Kováts Ildikó: Persze.

Tardos Róbert: Egy évig én is részt vettem ilyen kurzusban. Valószínű, hogy ezt követően mások is rajtam kívül. És ha már erről van szó, több újságíró kutatás is zajlott a TK keretében. Nem vagyok teljesen biztos, hogy a nyolcvanas évekbeli vizsgálatban főintézetként a TK szerepelt-e vagy az ELTE, de Angelusz Robi¹⁴ egészen biztos részt vett benne.

Valaki a közönségből: Hát erről a Vásárhelyi Marcsi tudna még beszélni, de ő pont nincs itt.

Valaki a közönségből: Igen, de ez szerintem egyértelműen TK-s.

Valaki a közönségből: TK-s, TK-s, lehet, hogy volt olyan a sorozaton belül, ami aztán ELTE-s kezdeményezés...

Kováts Ildikó: [Szecskő] Tamás jobban preferálta volna az egyetemi szintű újságíró képzést. Sükösd Miklós nincsen véletlenül itt?

Valaki a közönségből: Nem tudott jönni.

Kováts Ildikó: Nem jött ide. Na, ő ugyanis éppen még [Szecskő] Tamás életében és a TK életében akkor egy munkacsoportot hozott létre, amiben Miklós is és én is benne voltunk, hogy tanulmányozzuk, hogy a nyugati egyetemeken miket tanítanak és hogyan az újságírásról. És akkor volt egy ilyen, volt neki [Szecskő Tamásnak] egy ilyen szándéka, hogy a TK erősebben bekapcsolódna majd ebbe. De aztán szétzilálta a rendszerváltás forgataga ezt is, a TK-t is és ezt a szándékot is, és utána más szándékok lettek és más elképzelések.

Demeter Márton: És most is. Ez jelenleg is kaotikus egyébként, hogy milyen is legyen az egyetemi szintű újságíróképzés. Legalábbis Magyarországon, mert nyilván Angliában ennek elég jó bevett gyakorlata van, és ott pontosan lehet tudni, hogy milyen intézetben zajlik elsősorban újságíróképzés. Van egy az anyagi vonzatokról, az intézményes erőforrásokról is egy kérdés, ami érdekes lehet. Ugye Tamás Pál azt mondja, a '70-es, '80-as években a mai állapotokhoz képest ez egy forrás-gazdag intézet volt, ez a megállapítás helytálló így?

Valaki a közönségből: Én azt hiszem.

Kováts Ildikó: Én is azt hiszem.

---

¹⁴ Angelusz Róbert (1939–2010) 1969 és 1973 között a TK főmunkatársa, aztán az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében egyetemi tanár, de mellékállásban a TK-ban továbbra is dolgozott.

Valaki a közönségből: Száz munkatárs maga, ugye ez azt jelzi, hogy ez... És egy állandó Közvéleménykutató Osztály, tehát ugye akkor ez nem akármilyen.

Valaki a közönségből: És szerintem a munkatársaknak akkor megbecsült, elviselhető fizetése volt.

Valaki a közönségből: Igen.

Kováts Ildikó: És például könyveket lehetett rendelni. De mindig zúgolódtunk. (nevetés)

Valaki a közönségből: Mindig zúgolódtunk, de azért nem volt az olyan rossz.

Demeter Márton: És ennek lehet köze ahhoz, én feltételezem, hogy igen, a jobb nemzetközi közkapcsolatokhoz, tehát mondjuk ahhoz, hogy könnyebb volt a konferencia-részvétel, maga az is, hogy lehetőség volt az irodalom nyomon követésére, lehetett könyveket rendelni. Mennyire lehetne azt mondani, hogy a nemzetközi kapcsolatok erősödéséhez az intézetnek nagymértékben szüksége volt a forrásokkal való ellátottságra is?

Kováts Ildikó: Hát inkább szerintem a külföldi partnereknek a... nem azt mondom, hogy segítőkészsége, de nagyon sok mindent finanszíroztak. Tehát hogy valaki ösztöndíjjal ki-mehetett, akkor az intézetnek semmibe nem került. Elég sok konferenciára is meghívtak résztvevőket. Úgyhogy az intézet csak kevés és ritka esetben fizetett.

Tímár János: Egy valamit hadd mondjak ehhez, mármint a gazdasági helyzethez. Amikor most nézegettem mindenféle dokumentumokat, elkezdtem levéltározni, és amikor az intézet önállóvá vált, és a Tájékoztatási Hivatalhoz került, akkor egy iszonyú intenzív levelezés indult arról, hogy a Rádióval és a Televízióval ne piaci kapcsolaton keresztül menjenek a kutatások, hanem maradjon meg az, hogy valamilyen nagy egység van. Mert, és arról írnak a levélben az intézet vezetői, hogy abban a pillanatban, ha ez egy ilyen piaci alapú kapcsolattá válik, akkor a gazdasági vezetők fogják eldönteni, hogy lehet-e, lesz-e valamilyen kutatás, vagy sem. És ezt megelőzendő, a kommunikáció-kutatás [...] lehetőségeit sokkal jobban biztosító, másfajta [nem piaci] együttműködés legyen. Aztán lett végül valamilyen megállapodás, de fontos volt ezt nagyon elkerülni, ezt a dolgot, hogy gazdasági logikával működtessék a kutatást.

Demeter Márton: Ez eléggé modern dolog egyébként, és inkább a nyugati modellekre hasonlít ez is, hogy a kutatóintézet gazdaságilag valamiféle autonómiával rendelkezzen. Mondjuk nehéz egyensúlyozni, mert egyrészt a gazdaság felől van egy nyomás, másrészt a politika felől, és igazából ebben a szegmensben kell tudni egyensúlyozni. Tamás Pál azt írta, hogy őszerinte bár voltak törekvések, és voltak konfliktusok, de alapvetően azt lehet mondani, hogy nem nagyon szólt bele az agitprop vagy a politika abba, hogy mi történik. Ez belülről is így nézett ki?

Hann Endre: Hol igen, hol nem.

Kováts Ildikó: Meg a területtől is függött.

Hann Endre: És nagyon, szóval eléggé, nem akarok durva szót használni, hogy mit éreztem azok iránt az agitprop elvtársak iránt. (nevetés)

Nagy Lajos Géza: De nem nagyon találkoztál velük.

Hann Endre: Nemecek elvtárs, Ritter elvtárs...

Nagy Lajos Géza: Nem nagyon, nem nagyon találkoztál velük.

Hann Endre: Nem nagyon találkoztam velük, mondhatnám, hogy te védőernyőt képeztél? Erre céloztam, van is benne igazság. Azt akarom csak mondani, hogy amit én gondoltam róluk, az nem volt a legfényesebb, szóval talán a megvetés szót is merném mondani. De amikor személyesen például Ritter elvtárs egyszer fogadott, és tulajdonképpen

neki köszönhetem azt a számomra nagyon kedves, emlékezetes munkámat, ami elég nagy feltűnést is keltett rémhír ügyben, az első, ami a cigányokról, a cigány-gyilkosságról szólt, mintegy korát bőven megelőzve. Tulajdonképpen Ritter elvtárs biztatására és támogatásával, és hát persze a megfelelő források is rendelkezésre álltak ahhoz, hogy autót béreljünk, mármint az intézet, és két-három másik emberrel lemenjünk interjúzni Borsodba, Szabolcsba. Szóval azt akarom csak mondani, hogy nekem személyesen ve-gyes érzéseim vannak ezzel is, ugyanúgy, mint Szecskő szerepével kapcsolatban. De azért ez változott, nem Géza? '72-ben, '73-ban rosszabb volt.

Nagy Lajos Géza: Hát ezen gondolkodom, hogy valójában változott-e, meg hogy mit változott. Szóval ez egy ilyen oda-vissza kapcsolt viszony volt, hogy egyrészt ők megfogalmaztak bizonyos társadalmi, politikai, szociálpolitikai kérdéseket, amelyeket kutatnunk kellett. És viszont mi pedig ezeket a témákat, ezeket a kérdésköröket kiegészítettük, ötletekkel mentünk, amivel kapcsolatban igen befogadóak voltak. Tehát nagyon-nagyon kevés olyan példát tudok mondani, amikor ők tiltottak, visszautasítottak valamit. Egy dolgot, az egy ilyen közös élmény: [Tardos] Robi, [Terestyéni] Tamás, Angelusz Robi és jómagam megjelentettünk egy ilyen kis kötetecskét, amelyik a gazdasági közvéleménykutatásról és a közgondolkodásról szólt.¹⁵

Tardos Róbert: Véletlenül itt van. (nevetés)

Nagy Lajos Géza: Ez nagyon jó, hogy itt van. És úgy gondoltuk, úgy gondoltuk, hogy ezt folytatni kellene, és a következő köteteket is ki kellene adni. Na most legalább háromszor-négyszer tárgyaltunk a Kossuth Kiadó szerkesztőivel, akik már ott tartottak, hogy jó, megjelenhet ennek a második, harmadik kötete, amikor a pártközpontban ezt letiltották, és azt mondták, hogy mégsem lehet. Tehát voltak ilyenek, de úgy egyébként nem, közvetlenül nem avatkoztak be, és közvetlenül nem diktáltak úgy, hogy ezt lehet kutatni, ezt nem lehet. Igaz, hogy ez már később volt, de például, amikor az első '56-tal kapcsolatos kutatásokat csinálta Erdősi Sanyi, ha jól emlékszem, ő csinálta az első kutatásokat, minden további nélkül meg lehetett ezt csinálni. Az, hogy ebből mit lehetett publikálni, vagy mit nem, az már egy másik kérdés.

Hann Endre: Igen, de ez [a publikálhatóság] végig egy evolúció volt. Voltak hullámvölgyek, mondjuk a lengyelországi események idején egy kicsit szűkült a mozgástér megint, de alapvetően szerintem egy evolúció volt abban, hogy mi jelenhet meg: a gazdasági közhangulat vizsgálatok voltak az egyik első dolgok, amelyeknél nem volt korlátozás. A gazdasági közhangulatra fogadókészség is volt a politikai vezetésben, és ez ugyanakkor nem volt annyira direkt politika, mint '56, vagy a Szovjetunióhoz való viszony. A gazdaságról lehetett publikálni.

Tardos Róbert: Ez volt az a kvázi szabad véleménynek a területe az Angelusz-féle tipológiában, négyes-tipológiában. Ez szerepelt, és a látens közvéleménynek valóban egy fontos eleme volt.

Hann Endre: De kutatni már 1970-ben is lehetett a Szovjetunióhoz való viszonyt, ami hát egy nagyon kényes dolog volt. Magában a kérdőívszerkesztésben én aktívan nem vettem részt, de mint kérdezőbiztos erősen érintett voltam benne, és hát még föl is voltunk arra készítve, hogy ott bármi történhet, hogyan kell azt kérdezni. De lehetett.

¹⁵ Angelusz Róbert – Nagy Lajos Géza – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás: *Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.

Tardos Róbert: Lehetett, de nem jól. (nevetés) Szóval az nekem egy nagy tanulság volt, hogy milyen témát lehet, és milyen témát nem lehet. Legalábbis ahogy a mi adott tudásszintünkön tudtunk akkor kutatni.

Valaki a közönségből: '69-70-ben abszolút.

Tardos Róbert: Én benne voltam, és ez egy fontos tanulság volt számomra.

Nagy Lajos Géza: Jó, de hát '80-ban már azt a kérdést is vizsgálni lehetett, hogy azokért a gazdasági-társadalmi problémákért, amelyek akkor egyre markánsabban jellemezték az országot, kik a felelősek. Fel lehetett tenni azt a kérdést, hogy mennyire felelős ezért a párt, maga Kádár János.

Valaki a közönségből: Ez már a '80-as évek második fele.

Nagy Lajos Géza: Így van, ez már a '80-as évek második fele. És olyannyira, hogy ez például, ez a tanulmány a *Jel-Kép*-ben is megjelenhetett.¹⁶ Most nem tudom biztosan, hogy ez már a rendszerváltás utáni *Jel-Kép*-ek egyikében jelent-e meg, vagy pedig előtte, de hát ez idáig futott ki.

Demeter Márton: Mivel már csak 10 perc van hátra körülbelül, ezért én nagyon szeretném, ha a közönség is tudna kérdezni, hozzászólni.

Fehér Zsuzsa: Nagyjából sokan ismernek, én a könyvtárban dolgoztam, Lukács János volt a főnököm, ketten voltunk. Több témához is hozzászólnék, de csak egy-egy mondattal. A könyvtár állománya 90 százalékban amerikai, angol, német alapkönyvekből állt. Tényleg mindenki hozott. Szóval azt kell mondani, hogy egy nagyon rendes társaság volt. Mert aki elment külföldre, ösztöndíjat kapott, vagy csak úgy elment, hazahozta, amit ott kapott anyagokat, azt leadta a dokumentációba, leadta a könyvtárba. Úgyhogy egy olyan 10-12000-es állományunk volt. Rengeteg egyetemista bejárt, nagyon sok akkori ellenzéki bejárt a könyvtárba. Az említett Demszky Gábortól kezdve Vásárhelyi Miklóson át nagyon sok mindenki.

Valaki a közönségből: Személyesen? (nevetés)

Fehér Zsuzsa: Miklós is, személyesen igen. (nevetés) Tehát sok ember bejött, ha másért nem, akkor csak azért, hogy kapjon azokból a könyvekből, *Jel-Kép*-ből, *Membrán Könyvek*-ből. Mert azért szerintem az egy rettentő jó sorozat volt, a *Membrán*. Nagyon sok egyetemista vitt ezekből.

Valaki a közönségből: Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelve* például megjelent a TK-ban.¹⁷ Csak hogy egyet említsek.

Fehér Zsuzsa: Igen, igen, rengeteg jó alapanyag került ki... A könyvtár az a Szecskövel szemközti szobában volt a folyósón, hát szemben voltunk. Majdnem minden nap bejött, körülnézett. Nálunk általában állt a füst, mert dohányoztunk, meg kávéztunk, meg jó hangulat volt. Soha nem tette szóvá, leült, megkérdezte, hogy milyen könyvet rendelünk. Hogy mennyi pénz kell rá, az soha nem volt kérdés. Ha mi azt mondtuk, vagy ő azt mondta, hogy „Hú megjelent ez, vagy az, ezt szeretnénk”, azt mondta, hogy „Jó, hát akkor rendeljék meg. Hát, ha kell, ha az kell, akkor kell.” Úgyhogy ebben nagyon nagy rugalmasságot mutatott mindig. Személyesen ez volt a politikai hozzáállása, vagy véd-

¹⁶ Nagy Lajos Géza: A kettészakadt társadalom. *Jel-Kép*, X. évf. 1989/4. 52–64.

¹⁷ Victor Klemperer: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Membrán Könyvek. Ford. Lukács János. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984.

ernyője, amit fölénk borított. A Charta '77-et,¹⁸ hát elég sokan aláírtuk a TK-ban, és mikor a Szabad Európa fölolvasta a neveket két nap múlva, senkinek semmilyen bánódása nem lett. Szerintem NLG-nek szólhatott, hogy „Na jó, hát akkor ez...”

Valaki a közönségből: Mondjátok azt, hogy ejnye-bejnye.

Fehér Zsuzsa: Vagy még ejnye-bejnye sem volt. Én nem emlékszem, hogy...

Valaki a közönségből: Kik írták alá? (nevetés)

Fehér Zsuzsa: Hát sokan. Hann Bandi, Angelusz Robi...

Valaki a közönségből: De '79-ről beszélünk, nem a '77-ről.

Fehér Zsuzsa: '77-ről. Charta '77.

Valaki a közönségből: A Charta '77-et, azt nagyon kevesen írták alá.

Fehér Zsuzsa: De, sokan.

Valaki a közönségből: A Charta '77 képviselőit, aktivistáit Csehországban börtönbe zárták, és '79-ben ez ellen volt egy első...

Fehér Zsuzsa: Igen, igazad van.

Valaki a közönségből: ...[Magyarországon] első, igazán széleskörű, értelmiségi, ellenzéki aláírásgyűjtés. Összesen 251 [...] ember írta alá.

Kováts Ildikó: De az is egy korlátozott [aláírásgyűjtés] volt, mert nagyon sok emberhez oda sem mentek.

Valaki a közönségből: Hát azok mindig megsértődnek, akikhez nem mentek oda. Azok is megsértődnek, mindegy... Ez így történt...

Valaki a közönségből: De senkinek nem lett semmi baja.

Valaki a közönségből: Hát azért ezt így nem mondanám.

Valaki a közönségből: Hát az intézetben?

Valaki a közönségből: Ja, az intézetben?

Valaki a közönségből: Hát most a TK-ról beszélünk, a TK-ban nem...

Hann Endre: Baja, baja nem lett, valóban. Védőernyő volt... Egész magas szinten is tárgyaltak erről, hogy milyen következményei legyenek. De ez nem csak a TK-ra vonatkozik. A TK-ból én írtam alá. A Magyar Rádió kebelében volt akkor a TK, és a Magyar

---

¹⁸ A hozzászóló, mint a beszélgetés folytatásából kiderül, hirtelenében összetévesztette a prágai Charta '77 nyilatkozatot egy két évvel későbbi magyarországi tiltakozással, de aztán javított. A Charta '77 eredetileg 243 aláírója a Helsinkii alapokmány szellemében az alapvető emberi jogok betartását követelte a kommunista rezsimtől. A Chartát a következő tíz évben még több mint 2200-an aláírták annak ellenére, hogy az aláírókat folyamatosan zaklatták, kezdeményezőit Jan Patočka filozófiaprofesszort, Václav Havelt és Jiří Hajeket börtönbe zárták.

1979-ben a Charta '77 vezetői ellen hozott bírósági ítéletek világszerte szolidaritási akciókat indítottak el, így Magyarországon is, ahol több mint 250 értelmiségi 1979-ben levelet írt Kádár Jánosnak, felszólítva az MSZMP vezetőjét, vesse latba nemzetközi tekintélyét annak megakadályozása érdekében, hogy a keleti tömb országaiiban politikai perek újabb hulláma induljon. Válasz soha nem érkezett; a hatalom egyetlen reakciója az volt, hogy az aláírókat indexre tette, a belügy megfigyelés alá vonta őket, többeket zaklattak, előmenetelükben akadályoztak, diszkrimináltak.

Rádióból még volt néhány ember [az aláírók között], és máig nem tudom biztosan, hogy a TK-n belüli védőernyő mennyire hatott arra, hogy az egész Rádióban végül is nem volt komoly megtorlás, vagyis senkit nem rúgtak ki.

Domány András¹⁹: Bocsánat, arra nyilván az is hatott, hogy a Magyar Rádió Hárs István²⁰ volt az elnöke.

Hann Endre: Jó, de engem Kiss Kálmán fogadott, vagy már rendelt magához, hogy ledu-mál... Ő rá volt kiosztva. (nevetés)

Domány András: Kiss Kálmán, az elnökhelyettes egy merevebb és dogmatikusabb ember volt. Az elsőszámú vezető Hárs volt, aki a maga módján ugyanolyan védőernyő volt, mint a TK-ban Szecskő.

Valaki a közönségből: Ezt alá tudom támasztani, de hogy pontosan mi történt akkor... azt nehéz lenne... Levéltár?...

Valaki a közönségből: Igen, de nem a Chartához, hanem volt a népesedéspolitikai elleni tiltakozás.²¹

Valaki a közönségből: Az az, az az!

Nagy Lajos Géza: Amit viszont sok TK-s írt alá... Az abortusszal kapcsolatban egy PB²² határozat született, és annak értelmezése kapcsán. És megvan az a levél, amit Szecskő írt Tömpének²³ azzal, hogy ő tulajdonképpen elintézi az intézetben belül az ezzel kapcsolatos szükséges, fegyelmezési dolgokat. Följebb ezzel nem kell foglalkozni. Van, aki szerencsés, a levélben ilyenek szerepelnek, [...] aki éppen távozóban volt az intézetből, másokkal ő [Szecskő] beszélgetett, és ezzel, úgy gondolja, hogy elrendeződött [az ügy], de ez nem a Charta volt, ezt a levelet láttam Tömpének címezve.

Terestyéni Judit²⁴: Én azért jelentkezem, mert velem is beszélgettek, pontosan... szóval ott tartottak. Munkaidő után ott tartottak néhányunkat, akik aláírták. Nem nagyon értettük, hogy miért. Szecskő Tamás elég titokzatos volt: sorba behívtak bennünket, és meglehetősen fenyegető volt a beszélgetés. Azért mondom többes számban, mert akkor még ott volt Hunyadi György igazgatóhelyettes is...

Szekfű András: Az abortusz [ügyről]... beszélés?

Terestyéni Judit: Az abortusz, arról beszélek, igen... Másrészt volt benne valami mókás, tudniillik én azt találtam mondani, hogy „de hát amikor aláírtam, azt mondták, hogy egy

¹⁹ Domány András újságíró, 1970 és 2009 között a Magyar Rádió munkatársa.

²⁰ Hárs István (1924–2014) 1974 és 1988 között a Magyar Rádió elnöke.

²¹ 1973-ban híre ment, hogy az MSZMP KB és PB, majd a kormány az abortuszra vonatkozó törvényi rendelkezések szigorítását tervezi. Aláírásgyűjtési akció indult a szigorítás ellen. Ez volt messze a legnagyobb állampolgári tiltakozó akció a forradalom és a rendszerváltás között. Több mint másfél ezren írták alá az országgyűlési képviselőknek címzett tiltakozó levelet. A tiltakozó akció (egyik) főszervezőjét, az akkor ötödéves egyetemi hallgató Körösi Zsuzsát kirúgták az egyetemről, a párttag aláírókat fegyelmi bizottság elé citálták. Lásd Körösi Zsuzsa: Petíció az abortusz szabadság megőrzéséért 1973 (1. rész). *TNTeF, Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 9. évfolyam 2. szám (2019. december). <http://tntefjournal.hu/vol9iss2/>

²² MSZMP Politikai Bizottsága.

²³ Tömpe István (1909–1988) 1962 és 1974 között a Magyar Rádió és Televízió elnöke.

²⁴ Leánykori nevén Dezséry Judit, pszichológus, 1971 és 1974 között a TK munkatársa.

képviselő be fogja nyújtani a Parlamentbe”, és erre azt mondta Szecskő, hogy „na de hát Judit, az volt a baj!” (nevetés) Summa summarum, úgy forgatták komolyra, hogy azt mondták, „vegye tudomásul, hogy nem kötelező a Rádióban dolgozni! Most befejeztük.” Szóval azért nem volt egy kellemes érzés. Tudomásul vettem, hogy nem szabad aláírni, mert akkor nem fogok ott dolgozni, kész. Ennyi volt. De ehhez egyébként annyit hozzáteszek, hogy én úgy értettem a beszélgetést, hogy ez sok intézetben hasonló volt, mert ezt nagyon sokan írták alá. Tehát akadémiai intézetekben is, de volt, ahol egyáltalán nem vették figyelembe a főnökök. A Rádió azért egy kicsit figyelembe vette, a „kicsit” úgy értem, hogy nem rugdosták ki az embereket, de ez is elég volt.

Valaki a közönségből: Viszont jobban el is lehetett, azt hiszem, hallgatni.

Terestyéni Judit: Igen.

Valaki a közönségből: Talán még nem volt akkor a Szabad Európának [a rádióknak] egy olyan erős visszacsatolási politikája, mint a '70-es évek második felében.

Terestyéni Judit: Igen, az lehet.

Valaki a közönségből: Hányban volt az abortusz [ügy]?

Terestyéni Judit: '73-ban.

Valaki a közönségből: Igen, szóval ez is megváltozott, mert a Szabad Európának [a rádióknak] utána már óriási szerepe volt, hogy bármit itthon tett az ellenzék, azt rögtön föl-erősítve közölték.

Terestyéni Judit: Neveket is mondtak, igen.

Demeter Márton: Nagyon szépen köszönöm a részvételt ezen a kerekasztalon. Le kell zárunk most, mert az idő... [elszaladt] Köszönöm szépen.